ARHEOLOGIA IUBIRII

Cătălin Pavel (n. 1976) este doctor în arheologie și scriitor. A participat la săpături arheologice în țară, în Germania, Franța, Anglia, Maroc, Israel și în special în Turcia (la Milet, Troia și Gordion). Burse doctorale și post-doctorale la Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Universitatea din Oxford, Institutul Arheologic Albright din Ierusalim și Colegiul Noua Europă din București.

Volume academice: *Describing and Interpreting the Past* (Editura Universității din București, 2010) și *Dicționar de mitologie greco-romană* (coautor, Corint, 2011). Volume de poezie: *Altera pars* (A.T.U., 2013, Premiul „Mircea Ivănescu“), *Tulburarea la ființele vii* (Limes, 2014), *Doi oameni într-o poză* (Limes, 2015) și *Adagietto* (FrACTalia, 2016). Romane: *Aproape a șaptea parte din lume* (Humanitas, 2010, tr. franceză *La septième partie du monde*, Non Lieu, Paris, 2017), *Nici o clipă Portasar* (Cartea Românească, 2015), *Trecerea* (Cartea Românească, 2016, Premiul „Ziarul de Iași“, nominalizată la premiile USR) și *Chihlimbar*, Polirom, 2017.

Din 2016 ține rubrica săptămânală de arheologie din *Dilema veche*.

CĂTĂLIN PAVEL

ARHEOLOGIA IUBIRII

De la Neanderthal la Taj Mahal

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Radu Gârmacea
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Grigore Vida
DTP: Andreea Dobreci
Prelucrări digitale: Dan Dulgheru

Tipărit la Tipo Lidana – Suceava

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Pavel, Cătălin
Arheologia iubirii: De la Neanderthal la Taj Mahal /
Cătălin Pavel. – București: Humanitas, 2019
Conține bibliografie
ISBN 978-973-50-6393-1
94

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021/311 23 30

Colegilor și prietenilor mei
de pe șantierele arheologice
din România

Cuprins

1. *O inimă fierbinte într-o epocă de piatră. Homo neanderthalensis și homo sapiens*

Prima dragoste nu se uită niciodată, iar prima dragoste din lume poate să fi fost cea dintre omul de Neanderthal (adică *homo neanderthalensis* – omul arhaic, mai exact unul dintre ei) și omul de Cro-Magnon (totuna cu *homo sapiens* – omul anatomic modern). Evident că indivizii *homo sapiens* pot să fi avut sentimente unul pentru altul și mai înainte. Cu siguranță mult mai greu de pus în cuvinte și poate de-asta mai puternice decât au azi. Dar pentru că orice cercetător are obligația să ruleze diferite scenarii în minte ca să vadă care ar fi rezultatele, o să sugerez că abia contactul cu niște oameni ciudați, dar totuși asemănători, i-a făcut pe indivizii din populația (sau subspecia) *homo sapiens* să intre online, adică să se dezmeticească și să-și zică „stai așa, cine sunt eu și cine e celălalt?". Ca într-un vis cinematografic american, episoadele de amor preistoric despre care vorbesc au loc în Europa. *Sapiens* sosește aici acum 45.000 de ani, găsindu-i la fața locului pe neandertalienii care avuseseră continentul în grijă în ultimele două sute de mii de ani cel puțin, așteptând să fie „descoperiți".

N-o să știm niciodată exact ce sentimente aveau neandertalienii pentru *sapiens* și invers, sau care din ei se abținea mai mult când celălalt era enervant. Putem însă afla câte ceva despre premisele și rezultatele acestei interacțiuni, măcar în dimensiunea ei aparent non-funcțională (deși, în

perspectivă evoluționistă, capacitatea de a resimți și exprima afecțiune joacă un rol în selecția naturală). În comparație cu arheologia perioadelor istorice sau chiar a preistoriei apropiate, să zicem din Neolitic încoace, studiul Paleoliticului și al neandertalienilor a făcut progrese fenomenale în ultimii ani. Acum treizeci ani, istoria Imperiului Roman se scria aproximativ la fel, în vreme ce istoria omului arhaic era cu totul alta. Ce-i drept, nu atât datorită unor descoperiri arheologice extraordinare, cât datorită datărilor mai bune și mai multe cu carbon 14 și, mai ales, datorită progreselor paleogeneticii. ADN-ul a schimbat totul. În 1997 s-a extras pentru prima oară ADN de neandertalian, iar în ultimii zece ani s-a obținut tot genomul omului de Neanderthal (din oase din peștera Denisova, din Siberia, peștera Vindija, din Croația, și peștera Feldhofer, chiar din valea Neander), de calitatea și precizia celui pe care l-am obține azi de la un om de pe stradă. Plouă cu articole cu câte 30 de autori și lucrurile se mișcă repede.

Asemenea analize nu zic nimic direct despre emoții, dar dovedesc că o bună parte din ADN-ul neandertalian se regăsește în bazinul nostru genetic de azi – măcar 20-30% (în 2018 deja Svante Pääbo estima acest procent la 40-50%). Niciodată atât de mult într-unul și același individ. Europenii și asiaticii de azi, inclusiv autorul și cititorul, au, fiecare în parte, doar 2-4% gene provenite de la neandertalieni, iar persoanele din Africa subsahariană nu au deloc. Între altele, de aici decurge în mod necesar că *sapiens* și neandertalienii au avut contacte sexuale. Unele or fi fost din greșeală, altele, probabil, violuri, altele din lipsă de educație, sau din cauza întunericului, sau pentru că e frig și vrei să fie cald. Dar măcar câteva dintre ele trebuie să fi provenit dintr-o curiozitate benevolentă a unuia față de celălalt, dintr-o preferință reciprocă. Din prezența ADN-ului lor la noi decurg și alte chestii, și anume că sarcinile puteau fi duse la bun sfârșit și că odraslele erau viabile biologic, că nu exista o formă

strictă de excludere socială a hibrizilor și că o parte a acestor progenituri erau fertile și reușeau să facă copii la rândul lor. (Este poate un element esențial pentru a stabili dacă *homo sapiens sapiens* și *homo sapiens neanderthalensis* erau două specii diferite, două subspecii sau două populații). Ipoteze interesante vin în minte cu nemiluita – aveau aceste contacte loc mai degrabă între marginalii din ambele societăți? Care din diferențe era mai ușor de depășit: faptul că femeile neandertaliene erau ceva mai puternice decât bărbații *sapiens*, sau faptul că bărbații neandertalieni erau mult mai puternici decât femeile *sapiens*? ADN-urile celor două specii sunt aproape identice, o genă de *sapiens* având, în medie, o similaritate de 99,7% cu cea corespunzătoare de neandertalian. (Zecimalele sunt extrem de importante aici, dat fiind că ADN-ul de cimpanzeu e 98,8% identic cu cel al omului modern, adică o rotunjire cât de mică ne duce în altă specie sau subspecie).

Una din întrebările de paparazzi pe care și le-ar putea pune istoricii – și bine ar face – este următoarea: din nunta unui om modern cu un om arhaic se nășteau mai mulți băieți, sau mai multe fete? De curând s-a identificat, din oasele de neandertalieni descoperite arheologic în peștera Sidrón, din Spania, secvența cromozomului Y, cel a cărui prezență determină sexul masculin al copilului, și care la fete e prin definiție absent. S-a verificat apoi repede în genomul nostru. Rezultat: cromozomul Y al *homo sapiens* nu provine de la neandertalieni. Se pare că mutațiile din secvența neandertaliană pot duce la pierderea de către o mamă *sapiens* a fătului masculin conceput cu un neandertalian. Chiar dacă asta nu se întâmplă de fiecare dată, un asemenea cromozom problematic va fi tot mai greu de transmis unei noi generații și după suficient de multe generații va fi până la urmă eliminat. Ca să sintetizez această primă serie de probleme de cuplu (vom vedea destule, în alte perioade istorice, în capitolele următoare): s-ar părea că într-o bună parte a cuplurilor mixte din Paleoliticul târziu nu prea se nășteau băieți.

Progresele paleogeneticii oferă o altă constatare spectaculoasă, deși la fel de greu de interpretat. Nici unul din genomurile complete de neandertalian cunoscute în 2018 nu cuprindea ADN de la oamenii moderni cu care ei împărțiseră Europa în Paleolitic. E adevărat că nu discutăm pe baza unui eșantion substanțial: nu cunoaștem de fapt nici zece genomuri complete cu totul, dintre care câteva ale unor neandertalieni de dinaintea întâlnirii cu *sapiens*. Cu datele pe care le avem în clipa asta, putem zice că neandertalienii sigur ne-au transferat niște gene, dar noi lor, aparent nu. Poate mai exact zis: un procent mult prea mic de neandertalieni au ajuns să aibă ceva gene de om anatomic modern pentru ca ei să ajungă printre foarte puținii neandertalieni descoperiți arheologic al căror ADN a fost analizat până azi.

Pasul esențial este să transformăm informația asta genetică într-o teorie socială, dar aici deocamdată bâjbâim. De exemplu, ar trebui oare să presupunem că un copil dintr-un cuplu mixt avea o șansă mult mai mică de integrare/supraviețuire în comunitatea mică, tradiționalistă, violentă a neandertalienilor, decât în cea mai numeroasă, mai diversă, cu o viață mai puțin aspră a lui *homo sapiens*? În forma asta plină de stereotipii, ipoteza sigur nu e corectă, dar fluxul genetic trebuie să reflecte pe undeva niște trasee sociale care vor fi până la urmă cartografiate. Dacă nu cumva explicația e mai simplă: poate că extincția omului arhaic a venit înainte ca acei hibrizi neandertalian-*sapiens* care existau în comunitățile lor să-și răspândească suficient genele în întreaga populație de neandertalieni, ceea ce implicit ar fi crescut și probabilitatea ca genele de *sapiens* să apară azi în ADN-ul cutărui schelet de neandertalian care se întâmplă să fi fost descoperit și apoi analizat. S-o iau altfel: dacă hibrizii sunt un agent colorant puternic, să zicem câteva grăunțe de permanganat de potasiu aruncate într-un lac, ei au apucat, în timp, să coloreze întregul lac *sapiens*, și deci de oriunde iei o probă de apă dai de un pic de culoare (gene de neandertalian, în cazul ăsta); în vreme ce lacul neandertalian

a înghețat pe când grăunțele abia coloraseră foarte mici zone în jurul lor, și deci aproape toate probele extrase vor rata culoarea (care aici înseamnă gene de *sapiens*).

S-a putut oare crea un folclor (un folclor dublu, câte unul în fiecare tabără) în jurul acestor întâlniri între omul arhaic și omul modern? A pus cineva cap la cap observațiile empirice că, să zicem, copiii lor fac des anumite boli, iar alte boli deloc? A avut cineva suficient timp să constate că mortalitatea hibrizilor era mai mică sau mai mare decât cea a comunității de *sapiens*? Pentru abia-sosiții *sapiens*, genele neandertalienilor, veterani europeni, pot să fi constituit un baraj important, ușor și plăcut de procurat împotriva unor boli tipice pentru noul habitat. Noi putem constata azi că o genă provenind de la neandertalieni protejează împotriva colesterolului LDL (așa-numitul colesterol rău). Dar am vrea să știm mult mai multe. Cam câți copii s-au născut din relații între un om arhaic și un om modern? Lucrul ăsta nu poate fi calculat din cantitatea de gene de om de Neanderthal prezente în genomul de *sapiens* de azi. Strict teoretic, toate genele neandertaliene pe care le avem ar putea proveni de la un singur individ, născut dintr-un cuplu mixt cândva la primele întâlniri ale celor două subspecii în Levant, un adult care să fi avut mulți copii, care au devenit și ei adulți cu succes reproductiv și așa mai departe. Practic însă, se estimează că între 50 și 5.000 de asemenea adulți hibrizi trebuie să fi intrat în dinamica evoluționară. Or, cum numai în Europa cele două subspecii au coexistat cel puțin 5.000, dacă nu 10.000 de ani, înseamnă că, în ansamblu, nu se prea întâmpla să strângi mâna cuiva cu părinți din subspecii diferite (și poate că nici nu ți-ai fi dat seama dacă omul nu se grăbea să se și prezinte cu aceste improbabile cuvinte). Altfel spus, cel mai optimist scenariu este că în toată Europa unde cele două populații își văd de treabă nu departe una de alta, ba uneori chiar foarte aproape, se naște anual doar un copil al unui cuplu mixt, care va supraviețui și va avea și el copii.

Am preferat să vorbesc, reducționist, de amantlâc în Europa, dar în realitate, când *sapiens* ocupa Europa, acum 45.000 ani, el avea deja ceva gene de la neandertalieni, din întâlnirile cu ei de acum 50-60.000 de ani în Orientul Apropiat și în Peninsula Arabică. Atunci hibridizarea fusese chiar mai extinsă decât s-a întâmplat mai apoi în Europa. (Și nici măcar nu fusese prima oară când cele două subspecii făcuseră copii – se mai întâmplase, tot în Orientul Apropiat, în cadrul primei migrații a lui *homo sapiens*, acum 100.000 de ani, o migrație care s-a stins atunci fără colonizări semnificative, fie tragic, ștearsă de neandertalieni de pe fața pământului, fie asimilată cumva. Și atunci, și în a doua migrație, am vrea să știm cum i-au privit cei plecați de zeci de mii de ani pe cei abia ajunși).

Important este aici să stabilim că a existat întotdeauna o punte de comunicare între *sapiens* și *neanderthalensis*, care a făcut ca niciodată o relație individuală, aproximativ de la egal la egal, chiar prietenească, să nu fie exclusă. Cunoaștem câteva din premisele acestei egalități fundamentale, pe care le voi discuta mai jos: neandertalienii își îngropau morții, erau creatori de artă și aproape sigur aveau un limbaj. De ce ar fi fost ei dezirabili pentru *sapiens* pare o întrebare neștiințifică, deși e probabil cea mai studiată problemă în consumerismul modern: ce îi place omului? Ar fi bine dacă am avea un răspuns simplu, cum ar fi, să zicem, că neandertalienii erau atrăgători pentru *sapiens* pentru că aveau ochii umezi. Dar la întrebarea de ce e cineva atrăgător răspunsul nici nu are motive să fie prea complicat. Neandertalienii erau, de exemplu, puțini. Raritatea are întotdeauna o piață de desfacere. Neandertalienii erau puternici, ceea ce nu poate fi vreodată un defect. Nu este partenerul de viață în primul rând cel care te ajută la cărat?! În plus, omul arhaic avea cunoștințe ezoterice. Era în Europa de 200.000 de ani, și, chiar dacă probabil nu avea același IQ, e de presupus că știa o mulțime de lucruri despre mediul înconjurător – de

la planta care te face să nu te mai scarpini la, în fine, planta care te face să te scarpini – pe care imigrantul *sapiens* n-avea cum să le afle peste noapte. Și-atunci ne putem închipui lesne că interacțiunea transculturală ce a dus, până la urmă, pe căi lipsite de mister, la nașterea unui copil a început de multe ori cu formula „eu arăt ceva la tine“. Nu contează ce era acest ceva, dacă era un micașist cu porfiroblaste sau un luminiș cu floricele. Iar uneori poate că neandertalienii erau dezirabili pentru că erau demni de milă. Trebuie să fi existat destule ocazii în care, văzându-i, unui *sapiens* să nu-i vină în primul rând în minte nici „puternic“, nici „ciudat“, ci „vulnerabil“.

Dacă ar trebui ales un singur criteriu a cărui îndeplinire ar dovedi că neandertalienii erau fundamental ca noi, ne-am gândi probabil la atitudinea lor față de moarte, imediat obiectivată în comportamentul funerar. Gestul simplu de a-ți îngropa morții subîntinde o conștiință a sinelui și a finitudinii esențială ca să poți vorbi de un om. Iar dacă un neandertalian putea fi recunoscut ca om, asta înseamnă că era eligibil pentru o interacțiune potențial egalitară și chiar, temporar, pentru o formă de integrare. În cazul acesta, dubletul Eros și Thanatos nu înseamnă decât că îl poți iubi pe celălalt pentru că înțelege moartea ca și tine. Asta nu înseamnă că ni s-ar fi păstrat cimitire întregi ale neandertalienilor. Există de fapt extrem de puține spații funerare în care să fi fost înmormântat mai mult de un individ (La Ferrassie, în Franța, Shanidar, în Irak, Spy, în Belgia). Se mai cunosc niște morminte izolate, toate controversate de-a lungul vremii, dar câteva reevaluate în ultimii ani și considerate sigure. Important e că în aceste morminte izolate s-au găsit și bărbați, și femei, și copii, ceea ce presupune o viziune ontologică, iar nu una circumstanțiată asupra individului. Cu alte cuvinte, ceea ce contează este pur și simplu umanitatea, nu biografia lui; individul va fi înmormântat pentru că a fost membrul unei colectivități umane, nu pentru că a fost cineva

anume sau a murit în cutare circumstanțe magice. Trebuie repetat că, din cele câteva sute de neandertalieni cunoscuți arheologic, la foarte puțini a mai putut fi recunoscută o amenajare funerară. Dar asta cu siguranță nu din cauza unei inconsecvențe a acestei populații, adică pe unii îi îngropăm, pe alții nu. Odată produs declicul, un declic care e rezultatul multor salturi cognitive articulate într-o conștiință, nu mai pot exista ezitări și retrogradări. Explicații pentru raritatea urmelor unei gropi, sau a unor ofrande, sau în fine, a oricărui semn de ceremonie sunt prea destule. Unii indivizi sunt recuperați arheologic tocmai pentru că au murit accidental în locuri care i-au ferit de deranjamente ulterioare, dar care automat i-au ascuns și de cei care altminteri i-ar fi putut îngropa. Oricum, marea majoritate a neandertalienilor recuperați arheologic nu ne-au mai lăsat decât câteva oase, venite din eventuale morminte care au avut toate șansele să fie răscolite în ultimele zeci de mii de ani. Altele provin din morminte care poate prin natura lor nu s-au putut niciodată transforma într-o descoperire arheologică: un cadavru pe care, să zicem, se presară pământ și pene, în jurul căruia se dansează și se cântă și care este apoi lăsat așa în luminișul sacru va deveni invizibil arheologic. Pe scurt, nu avem de la *homo neanderthalensis* nici pe departe numărul de morminte de la *homo sapiens* din Paleoliticul târziu, sau varietatea de ofrande depuse în mormintele celor din urmă, dar acest dezechilibru cantitativ nu îi îmbrâncește pe primii pe un palier inferior al evoluției. Există într-adevăr doar două-trei cazuri de ofrande, nici una foarte sigură, în mormintele de neandertalieni, de pildă la Chapelle aux Saints și la La Ferrassie, unde un copil e însoțit de o lespede marcată cu 18 mici scobituri (majoritatea grupate în perechi). Dar astea sunt rafinamente, și de altfel e probabil că se vor descoperi arheologic și morminte neandertaliene cu ofrande mai bogate. Esențial este că prietenii și rivalii noștri își îngropau morții. La Shanidar, în Kurdistanul irakian, au fost găsiți câțiva neandertalieni deveniți celebri. Shanidar 4 era un bărbat de

30-45 de ani, depus într-o nișă naturală în poziție parțial fetală. În 1968 (la opt ani după săpătură) au fost examinate probele de sol luate de lângă scheletul lui în timpul campaniei și s-a găsit în ele enorm de mult polen. Reconstrucția, deloc lipsită de critici, sugerează că omul ar fi fost așezat pe un pat de flori, provenind de la șapte tipuri de plante medicinale. În probele de sol se regăsea și polen de la alte câteva zeci de alte plante, a căror prezență în peșteră, aduse de vânt, apă și animale, era mult mai firească decât cea a celorlalte șapte, fie pentru că aceste plante fac parte în mod normal din dieta judicios aleasă a micilor rozătoare, fie că ele puteau crește în imediata apropiere a peșterii. Prezența plantelor medicinale era însă, argumentează cei care susțin teoria, azi controversată, a patului de flori, mult mai greu de explicat altfel decât prin transportul și depozitarea intenționată. Un alt individ, Shanidar 1, de 40-50 de ani, e cunoscut pentru traumatismele lui. O lovitură îl lăsase cel puțin parțial chior de ochiul stâng. Cu urechea dreaptă nu auzea deloc, iar cu stânga doar ce-i convenea. O altă lovitură îi amputase brațul drept de la cot. Toate se vindecaseră însă cu mulți ani înainte de moarte, chiar dacă picioarele erau diforme, omul șchiopăta și avea dureri permanente. Acest Iov e unul dintre cei mulți care au supraviețuit cu boli cronice și infirmități până la ceea ce, în vremea aceea, poate fi ușor considerat adânci bătrâneți. Dacă asta dovedește sau nu că primeau sprijin din partea comunității e o discuție complicată, care în general introduce în studiul Paleoliticului stereotipuri moderne cu ghiotura. În peștera de la Shanidar a mai fost descoperit un neandertalian (individul nr. 3) ale cărui răni sugerează că a fost ucis – și anume cu arme de un tip pe care doar *homo sapiens* îl folosea. *Cherchez la femme?*

Neandertalienii înțeleg deci moartea. Înțeleg și arta, chiar dacă și la ei, ca mai mereu înainte de epoca modernă, arta este aproape la fel de funcțională ca și tehnologia. Comportamentul lor simbolic, deja suficient documentat de ceva